

УДК 348:271.2(470+571)[17/19]

A. GRAHOTSKY  
STATUTORY AUTHORITY OF LEGAL STATUS  
OF RUSSIAN ORTHODOX CHURCH  
IN THE RUSSIAN EMPIRE

А. П. ГРАХОШКИ,  
выкладчык кафедры тэорыі і гісторыі дзяржавы  
і права УА «Гомельскі дзяржаўны  
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны»,  
магістр гістарычных навук

## ЗАКАНАДАЎЧАЕ АФАРМЛЕННЕ ПРАВАВОГА СТАТУСУ РУСКАЙ ПРАВАСЛАЎНАЙ ЦАРКВЫ Ў РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ

*Аналізуюцца нормы шэрагу заканадаўчых актаў («Духовного регламента», асобных тамоў «Свода законов Российской империи», «Устава духовных консисторий»), якія замацоўвалі асновы прававога статусу праваслаўнай канфесіі ў Расійскай імперыі.*

*Ключавыя словы: Руская Праваслаўная Царква, Расійская імперыя, прававы статус, заканадаўства, канфесія.*

*The article considers the legal acts "Ecclesiastic Rules and Regulations", some volumes of "Code of Law of the Russian Empire", "Statute of Theological Consistories" which strengthened the legal status of Orthodox confession in the Russian Empire.*

*Key words: Russian Orthodox Church, the Russian Empire, legal status, legislation, confession.*

Даследаванні прававой рэгламентацыі дзяржаўна-царкоўных адносін у Расійскай Імперыі традыцыйна з'яўляюцца неад'емнай часткай навуковай праблематыкі, але ў розныя гістарычныя перыяды іх сутнасць і кірункі залежалі ад дамінуючых ідэалагічных падыходаў (гл., напрыклад, [1–4]). Вывучэнне праблем прававога становішча канфесій у сучаснай юрыспрудэнцыі мае істотнае значэнне. Ва ўмовах пабудовы грамадзянскай супольнасці ў Беларусі вывучэнне гістарычнага вопыту рэгламентацыі прававога статусу праваслаўнай канфесіі павінна садзейнічаць умацаванню партнёрскіх адносін паміж дзяржавай і Царквой, удасканаленню заканадаўства аб рэлігійных арганізацыях. Мэта дадзенага артыкула – на падставе аналізу працэсу заканадаўчага афармлення прававога статусу Рускай Праваслаўнай Царквы (РПЦ) у Расійскай імперыі вызначыць спецыфіку ўзаемаадносін дзяржавы і праваслаўнай канфесіі.

Усходнеславянскі рэгіён спрадвечу з'яўляецца кананічнай тэрыторыяй Праваслаўнай Царквы. Менавіта праваслаўная рэлігія была першапачатковым універсальным сацыяльным рэгулятарам на тэрыторыі рускіх, украінскіх і беларускіх зямель. Аднак на працягу гістарычнага працэсу рэлігія паступова страчвала гэты статус, саступаючы пазіцыі іншым сацыяльным рэгулятарам, і ў першую чаргу праву [5, с. 49]. Як адзначае С. А. Калінін, права і рэлігія – гэта рознапрыродныя сацыяльныя рэгулятары, якія маюць уласныя мэты і межы ўздзеяння. Разнастайныя задачы і спосабы інстытуцыялізацыі

права і рэлігіі прадутледжваюць наяўнасць узаемных чаканняў і прэтэнзій на рэгуляванне з улікам уласных пазіцый [5, с. 42]. Па словах даследчыка, права само па сабе не мае ўласнай сістэмы каштоўнасцяў, яно толькі надае форму тым каштоўнасцям, што склаліся ў межах іншых сацыяльных рэгулятараў. Таму права можа абараняць рэлігійную маральнасць і духоўныя каштоўнасці, калі апошнія адпавядаюць інтарэсам дзяржавы, ці ігнараваць іх у выпадку калізіі інтарэсаў дзяржавы і рэлігійнай арганізацыі [5, с. 49, 52].

Так, у Маскоўскай дзяржаве праваслаўе з'яўлялася адзінай традыцыйнай канфесіяй і, адпаведна, асноўнай светапогляднай крыніцай фарміравання права. У Масковіі, дзе падаўляючая большасць насельніцтва вызнавала праваслаўе, рэлігія дасканалася выконвала інтэграцыйную функцыю, забяспечваючы ідэнтыфікацыю насельніцтва, што цалкам адпавядала інтарэсам дзяржавы. У такіх умовах узаемаадносін Маскоўскай дзяржавы і Царквы будаваліся на падставе візантыйскай дактрыны «сімфоніі дзяржаўнай і царкоўнай улад». Як адзначыў даследчык дзяржаўна-царкоўных адносін святар Аляксей (Ніколін), «сімфонія» – гэта «союз Церквы і государства, в основе которого лежит не идея их противопоставления, а идея гармонии и согласия»: царкоўная і свецкая ўлады суіснуюць, але не зліваюцца адна з адной, яны ўзаемадзейнічаюць, але не імкнуцца падначаліць адна другую [6, с. 15]. Нягледзячы на тое што прынцыпы «сімфоніі» неаднаразова парушаліся маскоўскімі царамі, істотная

дэфармацыя гэтай дактрыны адбылася толькі падчас пераўтварэнняў Пятра I.

Пятроўская мадэрнізацыя распачала працэс вестэрнізацыі Расійскай дзяржавы. Менавіта стратэгіяй вестэрнізацыі быў прадывяжаны трансфер з еўрапейскіх імперыяў у Расію абсалютысцкай формы дзяржаўнага праўлення. Фарміраванне абсалютызму дыктавала неабходнасць «адзяржаўлення» Царквы, інкарпарацыі яе адміністрацыйнага апарату ў бюракратычную структуру імперыі і выкарыстання патэнцыялу канфесіі з мэтай сацыяльнага дысцыплінавання, забеспячэння законапаслухмянасці і падначалення вернікаў «паліцэйскай» дзяржаве [7, с. 49].

25 студзеня 1721 г. імператарам быў выдадзены маніфест і «Духовный регламент» (поўная назва – «Регламент, или Устав Духовной коллегии») [8, с. 314–346]. Рэгламент канстытуыяваў асновы функцыянавання кіруючых органаў РПЦ у сінадальнай перыяд. Замест Памеснага Сабора і пасады патрыярха ствараўся новы орган кіравання – Духовная калегія (21 лютага 1721 г. перайменавана ў Найсвяцейшы Сінод). З гэтага часу царкоўнае кіраўніцтва рабілася часткай дзяржаўнай адміністрацыі, пераходзіла ў падначаленне расійскаму самадзержцу.

Такім чынам, права ў створанай Пятром I імперыі істотна пашырыла межы свайго сацыяльнага рэгулявання, у шэрагу выпадкаў яно распаўсюджвалася і на інстытут Царквы. Аднак, нягледзячы на гэта, імперскае права не стала атэістычным і персанацэнтрчным, яго далейшае фарміраванне паранейшаму выходзіла з праваслаўных традыцый і адпаведнага светапогляду, прыняцце прававых нормаў дыктавалася праваслаўнай маральнасцю. Так, у арт. 40 «Основных государственных законов» непасрэдна адзначалася: «Первенствующая и господствующая в Российской Империи вера есть Христианская Православная Кафолическая Восточного исповедания» [9, с. 10]. «Пануючае» становішча праваслаўя падкрэслівалася нормай аб тым, што расійскі імператар не мог вызнаваць ніякай іншай веры, акрамя праваслаўнай [9, арт. 41]. Закон прадпісваў ажыццяўляць каранаванне ўзыходзячага на прастол манарха праз святое мірапамазанне па абрадзе Праваслаўнай Царквы [9, арт. 35]. Артыкул 42 «Основных государственных законов» замацоўваў вяршэнства імператара над РПЦ: «Император, яко Христианский Государь, есть верховный защитник и хранитель догматов господствующей веры, и блюститель правоверия и всякого в Церкви святой благочиния» [9, с. 10]. У заўвазе да гэтага артыкула адзначалася: «В сем смысле Император в акте о наследии Престола именуется Главою Церкви» [9, с. 10]. Далей закон фіксаваў, што манарх ажыццяўляе кіраванне Праваслаўнай Царквой «посредством» Найсвяцейшага Сінода [9, арт. 43].

У той жа час у арт. 44 «Основных государственных законов» вызначалася: «Все не принадлежащие к господствующей Церкви подданные Российского государства, природные и в подданство принятые, также иностранцы, состоящие

в Российской службе, или временно в России пребывающие, пользуются каждый повсеместно свободным отправлением их веры и богослужения по обрядам оной» [9]. Наступная заканадаўчая норма вызначала, што залогам «цягнутага» стаўлення да той ці іншай канфесіі з'яўляецца яе лаяльнасць імперскаму правапарадку [9, арт. 45]. Такім чынам, пашырэнне правасуб'ектнасці «пануючай» Царквы не памяншала права іншых канфесій на рэлігійную і іншую звязаную з ёй дзейнасць. Больш за тое, па меры пашырэння меж імперыі і пераўтварэння Расіі ў поліканфесійную дзяржаву двор Раманавых імкнуўся пазіцыянаваць сябе як хрысціянская манархія, якая стаіць на варце агульнахрысціянскіх каштоўнасцяў. Нормы «Свода законов Российской империи» ў поўнай меры пацвярджаюць дадзеную тэзу.

Так, у «Законах о состояниях» праваслаўнае, рымска-каталіцкае і пратэстанцкае духавенства абвешчана прывілеяваным саслоўем. Хрысціянскі клір вызваляўся ад воінскай павіннасці, цялесных пакаранняў, карыстаўся льготным падаткаабкладаннем, «асобам духоўнага стану», за выключэннем манастава, гарантавалася права набываць і адчуваць нерухомую маёмасць [10, арт. 394–397]. У той жа час артыкул 404 закону вызначаў: «Лица, отправляющие богослужение по обрядам вер нехристианских, не составляют особых в государстве сословий» [10, с. 50].

Расійскае заканадаўства ў аднолькавай ступені абараняла ўсе хрысціянскія веравызнанні ад прызлівання з боку нехрысціянскіх канфесій. Згодна з арт. 200 «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных», «за отвлечение кого-либо от Христианской веры Православного или другого исповедания в веру магометанскую, еврейскую или иную нехристианскую» вінаваты караўся бізуном, накладаннем кляйма, пазбаўленнем усіх правоў стану, ссылай на катаргу тэрмінам ад 8 да 10 год, а за выкарыстанне падчас «спакушэння» гвалту тэрмінсылкі павялічваўся да 15 год [11, арт. 200]. Крымінальнаму пераследу падлягалі і самі асобы, якія «отступили» ад хрысціянскай веры ў нехрысціянскую. Згодна з законам, вінаватага накіроўвалі да «духоўнага начальства» для «увещания и вразумления». Галоўнае ж, да моманту вяртання ў хрысціянства «адступнік» пазбаўляўся правоў свайго стану. Зразумела, што для прадстаўнікоў прывілеяваных саслоўяў такая санкцыя мела істотнае значэнне [11, арт. 201].

У той жа час сурова каралася «спакушэнне» праваслаўных у іншыя хрысціянскія веравызнанні. Так, напрыклад, артыкул 205 за такое «злачынства» прадугледжваў пазбаўленне ўсіх правоў стану і ссылку «на жыццё» ў Сібір ці адпраўку ў папраўчыя арыштанцкія роты [11, с. 50]. Крымінальная адказнасць узнікала і за ажыццяўленне іншаслаўным клірам духоўнай дзейнасці сярод праваслаўных [11, с. 51–52]. Расійскае заканадаўства не прадугледжвала прававых магчымасцяў пераходу з праваслаўя ў іншую канфесію [12, ст. 36]. «Отступившие» ад праваслаўя ў іншае хрысціянскае вера-

вызнанне перадаваліся «духовному начальству для увещания, вразумления их и поступления с ними по правилам церковным» [11, арт. 206].

Згодна са «Сводом законов Российской империи», права ажыццяўляць місіянерскую дзейнасць у імперыі належала толькі «пануючай» канфесіі. Аднак у арт. 70 «Устава о предупреждении и пресечении преступлений» адзначалася: «...господствующая церковь не дозволяет себе ни малейших понудительных средств при обращении последователей иных исповеданий и вер к православию...» [12, с. 13–14]. Гэты статут прадугледжваў магчымасць пераходу з аднаго хрысціянскага неправаслаўнага веравызнання ў іншае, але толькі з непасрэднага дазволу міністра ўнутраных спраў [12, арт. 82]. Толькі з санкцыі гэтага міністра духавенства хрысціянскіх «замежных» канфесій магло знаёміць з асновамі свайго веравучэння мусульман і язычнікаў, якія дадуць на тое сваю згоду [12, арт. 85]. Такім чынам, абмежаванне місіянерскай дзейнасці неправаслаўных канфесій і наданне права негвалтоўнага «обращения» ў «пануючае» веравызнанне сведчыла аб тым, што дзяржава выступала гарантам захавання адноснага парытэту канфесій (з праваслаўем на чале) і падтрымання status quo ў веравызнаўчай палітры імперыі.

Дзяржаўная ахова праваслаўя ад празелітызму з боку іншых канфесій знайшла сваё адлюстраванне ў шлюбным праве. Артыкул 67 «Законов гражданских» прадпісваў асобам неправаслаўнага веравызнання, якія бралі шлюб з прадстаўнікамі «пануючай» веры, даваць падпіску (юрыдычнае абавязацельства) аб тым, што яны «...не будут ни поносить своих супругов за Православие, ни склонять их чрез прельщение, угрозы или иным образом к принятию своей веры, и что рожденные в сем браке дети крещены и воспитаны будут в правилах Православного исповедания» [13, с. 7].

Гарантыі аховы хрысціянскіх веравызнанняў вызначаліся і ва «Уставе о цензуре и печати». Артыкул 184 гэтага статута забараняў выданні нехрысціянскіх канфесій, «...кои заключают в себе умствования и мнения противные главным началам христианской веры, или опровергающие учение Православной церкви». Таксама не дазвалялася распаўсюджванне атэістычнай літаратуры. Акрамя таго, забараняліся кнігі, напісаныя заходнехрысціянскімі багасловамі, у якіх крытыкаваліся догматы Праваслаўнай Царквы [14, с. 80].

Ахова хрысціянскіх веравучэнняў забяспечвалася нормамаі расійскага крымінальнага заканадаўства. «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» у главе «О богохулении и порицании веры» змяшчала наступныя саставы злачынстваў: «порицание Христианской веры или Православной церкви» (арт. 194), неданясенне «о порицании христианского закона вообще, или в особенности церкви Православной» (арт. 195), «богохуление, поношение Святых Господних или порицание Христианской веры, или церкви Православной» у друкаваных ці рукапісных сачыненнях

(арт. 197); «кошунство, то есть язвительные насмешки, доказывающие явное неуважение к правилам или обрядам церкви Православной, или вообще Христианства» (арт. 198) [11, с. 47–48].

Істотнае значэнне для афармлення прававога статусу праваслаўнай канфесіі мела прыняцце ў 1841 г. «Устава духовных консисторий». У 1883 г. статут быў выдадзены ў новай рэдакцыі з нязначнымі праўкамі. Ён рэгламентаваў парадак фарміравання і кампетэнцыю духоўных кансісторый, працэдур кансісторскага судаводства, правы і абавязкі прыходскага духавенства, парадак кіравання царкоўнай гаспадаркай, будаўніцтва храмаў і стварэння новых прыходаў, змяшчаў палажэнні аб ахове і распаўсюджванні праваслаўнай веры, каліфікаваў нормы шлюбаразводнага працэсу [15].

Неабходна адзначыць, што сфера шлюбна-сямейных адносін у Расійскай імперыі ў даследуемы перыяд па-ранейшаму рэгулявалася рэлігійнымі нормамаі. З часоў прыняцця хрысціянства ў Старажытнай Русі, дзе адсутнічала дзяржаўнае заканадаўства аб сям'і і шлюбе, Царква прымала на сябе ролю рэгулятара шлюбна-сямейных адносін. Старажытнарускія прававыя зборнікі (статуты Уладзіміра Святаславіча, Яраслава Мудрага і інш.) толькі пацвярджалі юрысдыкцыю Праваслаўнай Царквы ў дадзенай сферы [2, с. 85–86]. Таксама «Свод законов Российской империи» (т. 10, ч. 1: «Законы гражданские») і «Устав духовных консисторий», якія рэгулявалі парадак заключэння і скасавання шлюбу асобаў праваслаўнага веравызнання, толькі субсідыярна ахоўвалі рэлігійна-маральныя асновы, што на працягу стагоддзяў складваліся ў гэтай сферы. Адпаведны функцыянал у дачыненні да неправаслаўных падданных даручаўся кліру тых «замежных» канфесій, да якіх належалі суб'екты шлюбна-сямейных адносін [13, арт. 1112, 61].

Гэта сфера была не адзінай, дзе рэлігія заставалася асноўным сацыяльным рэгулятарам, а права толькі пацвярджала рэлігійныя нормы. Да юрысдыкцыі прызнаных у імперыі канфесій у грамадзянска-прававой сферы належалі пытанні царкоўнай маёмасці і землеўладання, рэгулявання парадку заключэння і скасавання дагавароў пазыкі і арэнды ў адносінах да культавых устаноў. Кампетэнцыя хрысціянскіх канфесій у сферы крымінальнага права ўяўляла сабой шырокі спектр разнастайных царкоўных пакаранняў за ўчыненне свецкімі асобамі і святарамі шэрагу злачынных дзеянняў (грэшныя ўчынкi, парушэнні грамадскага парадку і г. д.) [16, с. 22].

Вышэйяпісаныя акалічнасці вылучалі Расійскую імперыю з агульнаеўрапейскага кантэксту. У краінах Еўропы, пачынаючы з другой трэці XIX ст., назіралася тэндэнцыя секулярызацыі, карэнных зменаў у сістэме дзяржаўна-царкоўных адносін, што вяло да аддзялення Царквы ад дзяржавы і абвясчэння свабоды сумлення. Так, у 1831 г. свабода сумлення занатоўвалася ў канстытуцыі Бельгіі. Пасля рэвалюцыйных падзей 1848 г. свабода сумлення прызнавалася ў германскіх дзяржа-

вах, Францыі і Аўстрыйскай імперыі. Тры «майскія законы» 1868 г., прынятыя ў Аўстрыі, замацоўвалі аддзяленне канфесій ад дзяржавы і ўраўноўвалі ўсе рэлігійныя арганізацыі імперыі перад законам. Прынцып аддзялення Царквы ад дзяржавы атрымліваў паступовую рэалізацыю (пачынаючы з сярэдзіны 1860-х гг.) у Італіі [17, с. 13–16]. Ажыццяўлялася і секулярызацыя шлюбу: у 1860-я гг. абавязковы грамадзянскі шлюб быў уведзены ў Італіі, Румыніі, Іспаніі, Партугаліі, у 1875 г. – у Германіі [18, с. 266]. Як адзначае С. А. Калінін, секулярызацыя, якая праводзілася ў краінах Заходняй Еўропы з часоў Рэфармацыі і Контррэфармацыі, была скіравана на замацаванне прынцыпаў суверэнітэту дзяржавы, вяршэнства права і такім чынам павінна была ідэалагічна забяспечыць выцісканне Рымска-каталіцкай Царквы з палітычнай, а затым і іншых сфер жыцця грамадства [5, с. 40, 49]. У Расійскай імперыі, дзе Праваслаўная Царква, у адрозненне ад Ватыкана, ніколі не прэтэндавала на палітычную ўладу, а дзяржаўна-царкоўныя адносіны асноўваліся на прынцыпе «сімфоніі», з боку свецкіх улад не ўзнікала аб'ектыўнай неабходнасці ў аддзяленні Царквы ад дзяржавы.

Такім чынам, у той час, як на працягу XIX – пачатку XX ст. у еўрапейскіх краінах доўжылася тэндэнцыя секулярызацыі, што была прадыхаваная антрапацэнтрычным разуменнем вяршэнства права, не звязанага з нацыянальнымі духоўнымі каштоўнасцямі, у Расійскай імперыі рэлігія паранейшаму заставалася важнейшай светапогляднай асновай фарміравання права. Зыходзячы з гэтага, за праваслаўем у імперскім заканадаўстве замацоўваўся статус «пануючага» веравызнання. Пры гэтым наяўнасць дзяржаўнай рэлігіі не перашкаджала іншым канфесіям ажыццяўляць сваю рэлігійную дзейнасць у Расійскай імперыі ў выпадку, калі «замежныя» канфесіі не пасягалі на асновы імперскага ладу і не распаўсюджвалі сваю місію на праваслаўнае насельніцтва.

### СПІС ЦЫТАВАНЫХ КРЫНІЦ

1. Суворов, Н. Учебник церковного права / Н. Суворов. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1912. – 531 с.
2. Ключков, В. В. Закон и религия (от государственной религии в России к свободе совести в СССР) / В. В. Ключков. – М.: Политиздат, 1982. – 160 с.
3. Римский, С. В. Российская церковь в эпоху Великих реформ (Церковные реформы в России 1860–1870-х годов) / С. В. Римский. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. – 567 с.
4. Фирсов, С. Л. Русская церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 г.) / С. Л. Фирсов. – М.: Культ. центр «Дух. б-ка», 2002. – 623 с.

5. Калинин, С. А. О взаимодействии права и религии на современном этапе: ценностный аспект / С. А. Калинин // Юрид. наука и образование. – 2010. – № 3. – С. 40–52.

6. Николин, А. Церковь и государство (История правовых отношений) / А. Николин. – М.: Сретен. монастырь, 1997. – 429 с.

7. Лавров, А. С. Петровская церковная реформа и религиозные культуры России, 1700–1740 гг. (по материалам судебно-следственных дел): автореф. дис. ... д-ра истор. наук: 07.00.02 / А. С. Лавров; Рос. гос. гуманитар. ун-т. – М., 2001. – 54 с.

8. Полное собрание законов Российской империи. Собр. I: в 45 т. – СПб.: тип. 2 отд. Собств. ЕИВ канц., 1830. – Т. 6. – 815 с.

9. Основные государственные законы // Свод законов Российской империи: в 16 т. – СПб.: тип. 2 отд. Собств. ЕИВ канц., 1857–1903. – Т. 1, ч. 1. – 1857. – 57 с.

10. Законы о состояниях // Свод законов Российской империи: в 16 т. – СПб.: тип. 2 отд. Собств. ЕИВ канц., 1857–1903. – Т. 9, ч. 1. – 1899. – 215 с.

11. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных // Свод законов Российской империи: в 16 т. – СПб.: тип. 2 отд. Собств. ЕИВ канц., 1857–1903. – Т. 15, ч. 1. – 1857. – 675 с.

12. Устав о предупреждении и пресечении преступлений // Свод законов Российской империи: в 16 т. – СПб.: тип. 2 отд. Соб. ЕИВ канц., 1857–1903. – Т. 14. – 1890. – С. 1–49.

13. Законы гражданские // Свод законов Российской империи: в 16 т. – СПб.: тип. 2 отд. Собств. ЕИВ канц., 1857–1903. – Т. 10, ч. 1. – 1900. – 385 с.

14. Устав о цензуре и печати // Свод законов Российской империи: в 16 т. – СПб.: тип. 2 отд. Собств. ЕИВ канц., 1857–1903. – Т. 14. – 1900. – С. 65–96.

15. Устав духовных консисторий. – СПб.: Синод. тип., 1857. – 134 с.

16. Лиценбергер, О. А. Римско-католическая и Евангелическо-лютеранская церкви в России: сравнительный анализ взаимоотношений с государством и обществом (XVIII – начало XX века): автореф. дис. ... д-ра истор. наук: 07.00.02 / О. А. Лиценбергер; Саратов. гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского. – Саратов, 2005. – 38 с.

17. Бердников, И. С. Новое государство в его отношении к религии (к вопросу о свободе совести): речь, произнесенная на торжественном годичном собрании Казанской духовной академии, 1888 год / И. С. Бердников. – Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1904. – 68 с.

18. Павлов, А. С. Курс церковного права / А. С. Павлов. – СПб.: Лань, 2002. – 384 с.

Дата настулення артыкула ў рэдакцыю: 17.07.2012.